

„Meeleolu on positiivne, kuid...”

Avalikust arvamusest Nõukogude Eestis partei ja julgeoleku meelsusaruannete põhjal

II

Peeter Kaasik

Eesti NSV elanike meeleoludest stalinismijärgsel ajal

Stalini surmale järgnenud muudatusi ühiskonnas nimetatakse „sulaks”, mis üsna tabavalt kujutab olukorda, kus totalitarism ja külm sõda ei lõppenud, kuid võimaldati varasemast veidi suuremaid vabadusi. Ameerikast ette jõudmise kontseptsioon osutas tahes-tahtmata ametliku retoorika loobumisele väitest, et elu NSV Liidus on kõige parem. Ka Eestis asendus sõjajärgne rahvuslik depressioon teatava optimismiga. Nüüd, kui repressioonid olid leevenenud, oli võimalik oma eluplaane seada mõnevõrra pikemas perspektiivis.¹

Tasapisi konstrueeriti endale nõukogude eestlase identiteet. Muu hulgas üritati vastanduda nii palju kui võimalik kõigele sovetlikule. Süsteem oli niivõrd totaalne, et vastanduda sai väheses. Avaldus pigem „meie-nemad” konflikt, kus eestlased olid ausad, töökad ja puhtad, kuid sisserännanud või Eestisse suunatud immigrandid seevastu...

Ideoloogiliselt piiratud kitsastes oludes väärtustati küll rahvuskultuuri. Võimalik, et just ideoloogilise surve tõttu. Seega „eestluse elujõud” ei kasvanud selles liinis mitte Nõu-

kogude võimu tõttu, vaid pigem selle kiuste ja selle kandjateks olid konkreetsed tegurid: idealiseeritud pilt Eesti Vabariigist; Soome lähedus (tänu sealsetele meediakanalitele ja isiklikele kontaktidele saadi alternatiivset informatsiooni, mis aitas vastu seista Moskva suunatud ühekülgsel propagandale, looduslähedus (maavanaema ja -isa ning maakodu rõhutamine, mis aitas suurtes blokkmajades hulkadena elamisest tekkinud nõukogude inimese mentaliteedi vastu). Ajaloopilt ei õnnestunud võimudel lõpuni lõhkuda, sest et alternatiivina esitatu oli rohkem, politiseeritud ja propagandast küllastunud, mis lõppkokkuvõttes tekitas pigem tõrkumist.²

1960. aastate lõpul avaldusid Eestis koos mõningase provintsliku hilinemisega Praha kevade mahasurumise tagajärjed. Ideoloogiline kontroll tugevnes märgatavalt, paljud seni lubatud mõtteavaldused osutusid jälle keelatuks.

1970. aastate lõpul täienes ideoloogiline surutis pealesuruva venestamisega, ühtlasi suurenes sellega võitlus n.-ö. kodanliku natsionalismi vastu. Võrreldes varasemaga tõhustus tsensuur, alustati vähemalt sõnades tõsisemat võitlust Soome televisiooni vastu. Vastureaktsiooniks oli dissidentide aktivisee-

¹ M. Kalm. Saunapidu suvilas. Nõukogude eestlased Soome järgi läänt mängimas. – Kohandumise märgid. Koostanud ja toimetanud V. Sarapik, M. Kalda, R. Veidemann. Sari: Collegium litterarum 16. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, lk. 161.

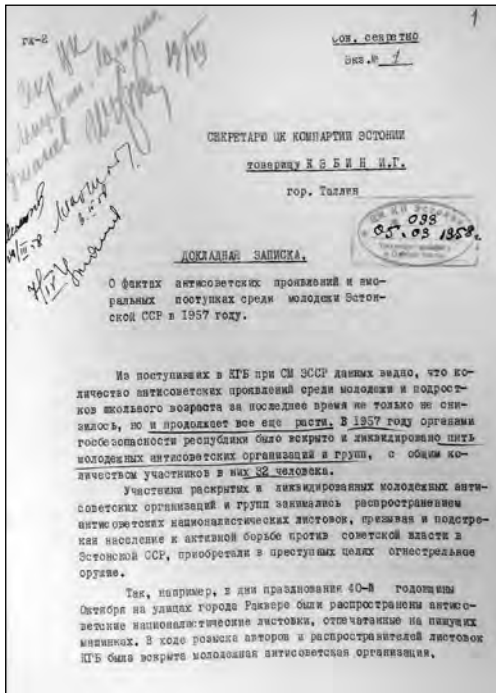
² J. Rakfeldt, H. Leetmaa-Rakfeldt. Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis. – Akadeemia 1996, nr. 8, lk. 1571–1590.

rumine, kooliõpilaste vastupanu ja teataval määral ütlesid oma sõna sekka ka haritlased. Passiivne vastupanu ja negatiivne suhtumine nõukogulikku režiimi oli siiski pigem varjatud ja kultuuriline kui avalik ja poliitiline. Avalikkuses kõneldi „sotsiaalse väsimuse sündroomist”, omavahel jutustati aga anekdoote parteilisest totrustest, „vene värgi” absurdsusest ja majanduslikust allakäigust.³

Julgeoleku ettekanded parteile

Stalini surma järgest ajast pole enam kuigi palju kasutada julgeoleku dokumente.⁴ Üksikuid meelsusaruandeid kuni 1960. aastani siiski veel on,⁵ kuid hilisemast ajast on Eesti arhiivides säilinud vaid üksikud dokumendikatked julgeoleku tegevusest elanikkonna meelsuse uurimisel. Üht-teist uurimise tulemustest, mis edastati EKP juhtkonnale, on ka Riigiarhiivis säilinud. Reeglina olid need dokumendid seotud „ebatervete” meeleoludega, kus märksõnadeks olid „ideoloogiline diversioon” ja „kodanlik natsionalism”, samuti välispoliitiliste sündmustega kaasnenud kuulujutud. Kindlasti esitati parteile palju rohkem materjale kui parteifondides säilinud dokumendid, kuid sõltuvalt ühe või teise dokumendiliigi menetlemise eeskirjadest need kas hävitati pärast tutvumist, saadeti koostajale tagasi või viidi hiljem Eestist ära.

Nende dokumentide põhjal võib järeldada, et rahva meelsuse kindlakstegemisel jätkus sama töökord. Informatsiooni saadi agentuurilt, kirjavahetuse perlustreerimise ja telefonikõnede pealtkuulamise teel. Muutunud olid küll mõnevõrra vaenlased. Kui varasemal ajal oli tegemist põhiliselt sisevaenlastega, kes ei soovinud sovetivõimuga leppida,

ENSV MN j.a. Riikliku Julgeolekukomitee esimehe I. Karpovi ettekanne EKP KK I sekretärile I. Käbinile 5. märtsist 1958. ERAF, f. 1, n. 191, s. 46, l. 1

siis mida aeg edasi, seda enam süüdistati negatiivsetes meeleoludes välismaist päritolu „ideoloogilist diversiooni”. „Lääne propagandakeskuste mõju alla” sattunud isikutele peetava jahi pöördepunktiks oli 1967. aasta, kui NSV Liidu KGB esimeheks määrati Juri Andropov. Tulevasi arenguid võis tajuda juba Andropovi 3. juuli 1967. aasta märgukirjast NLKP KK peasekretärile L. Brežnevile, milles on juttu reaktsiooniliste jõudude aktiivseerumisest ja õonestustööst. Panus olevat tehtud natsionalistlike tendentside õhutamisele. Eriti olevat vaenuliku ideoloogia mõju

³ P. Vihalemm, M. Lauristin. Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965–2004. – Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004, 7. toim. P. Vihalemm. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2004, lk. 2–7; A. Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes [artiklivalimik]. Virgela, Tallinn, 1998, lk. 190–193.

⁴ Stalini surmale järgnenud reageeringute kohta vt.: I. Jürjo. Rahva reageeringud Stalini surmale KGB andmetel. – Tuna 1998, nr. 1, lk. 40–49.

⁵ Vt. nt. ENSV MN j.a KGB esimehe Karpovi eriteade EKP KK I sekretärile I. Käbinile 28. veebruarist 1957, ERAF, f. 131SM, 1, n. 365, l. 7–9; ENSV MN j.a Riikliku Julgeolekukomitee esimehe I. Karpovi ettekanne EKP KK I sekretärile I. Käbinile 5. märtsist 1958. „Dokladnaja zapiska o faktax antisovetskix projavlenij i amoral'nyx postupkax sredi molodeži Eŝtonskoj SSR v 1957 godu.” ERAF, f. 1, n. 191, s. 46, l. 1–10; ENSV MN j.a KGB esimehe I. Karpovi eriteade EKP KK I sekretärile I. Käbinile 3. märtsist, 25. märtsist, 1. aprillist, 4. maist, 15. juunist 1959, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 392, l. 13–16, 36–38, 47–49.

alla sattunud noored ja intelligents. Andropov pidas seetõttu vajalikuks reorganiseerida KGB struktuuri ja moodustada „ideoloogilise diversiooniga” tegelev valitsus keskasutuses ja osakonnad kohtadel, mis pidid tegelema psühholoogilise rünnaku ja ideoloogilise sõja tundmaõppimisega, s. o. poliitilise vastuluurega. Need pidid tugevdama võitlust dissidentide vastu ning haritlaskonna ja loomeintelligentsi järelevalvet. Kiiresti tehti lõpp „sulaaja” viimastele jäänukitele. Loodud ideoloogilise diversiooni üldkontseptsiooni kohaselt lähtus see kapitalistlike riikide ideoloogiateenistustest, emigrantlikest ringkondadest ja usuorganisatsioonidest. Erilise tähelepanu alla sattusid seetõttu massiteabevahendid ja suurendati välituristide jälgimist, eriti aga nende kokkupuuteid kohalike elanikega.⁶

Kasutada olevad KGB õiendid ja ettekanded rahva meeleoludest on kantud just eelkirjeldatud „ideoloogilise diversiooni” ideest. Tavaliselt on need seoses mõne erakorralise sündmusega ning ühte patta pannakse tavaliselt juhtum ise, Lääne õonestustegevus ja kohapealne „kodanlik natsionalism”. Aruandluse meetod jäi samaks: esitati mõni üksik vahejuhtum ja segane üldistus „teatud ebatervetest meeleoludest”. Parteiaparaadis järgnes sellele reeglina otsus ideoloogiatöö, vastupropaganda jms. tugevdamiseks.

Välissündmustest avaldas kõige enam mõju 1956. aasta Ungari ülestõusu mahasurumine. ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) 4. osakonna 1956. aasta aruandes on korduvalt juttu hüppelisest natsionalistlike meeleolude kasvust seoses Ungari sündmustega. 1956. aasta oktoobris külastas Tallinna

ja Tartut Soome üliõpilaste delegatsioon, mis ajendas aastaaruande järgmise kokkuvõtte: „Seoses soomlaste delegatsiooni külaskäiguga eesti üliõpilaste juurde, aga ka Lääne kapitalistlike raadiojaamade tugevnenud nõukogudevastase propagandaga ja Ungari sündmuste tagajärjel on viimasel ajal märgata, et teatud osa noorsoo ja eriti kõrgemate õppeasutuste üliõpilaste hulgas on natsionalistlik tegevus mõningal määral aktiveerunud.” Lisatud olid mõned näited, nt. Tallinna Polütehnilise Instituudi (edaspidi TPI) V kursuse üliõpilase A. Toompalu toost „Vaba Ungari eest!”.⁷

Ka 1968. aasta sündmused Tšehhoslovakkias ei jäänud noorte seas järelkajata. Näiteks Eesti NSV KGB esimees August Pork kandis 31. oktoobril 1968 EKP KK-le ette komso-moli 50. aastapäevale ja rahvusvahelisele üliõpilaste päevale pühendatud ürituste raames Tallinnas ja Tartus toimunud üliõpilasnoorsoo tõrvikurongkäikudest ja kontsertõhtutest, kus olevat esitatud natsionalistlikke laule ning kantud poliitiliselt kahtlasi loosungeid ja plakateid.⁸ Kaudselt seostati Tšehhoslovakkia sündmustega ka „huligaansus” TPI ühiselamus NSV Liidu ja Tšehhoslovakkia jäähokimatši ajal 1972. aasta kevadel, kui üliõpilased hoidsid häälekalt ja demonstratiivselt pöialt Tšehhoslovakkiale.⁹

Tagantjärele, vaatamata lünklikule andmestikule, võib öelda, et reaalselt vastaliste hulga kasvu kuni 1970. aastate teise pooleni siiski ei tekkinud. Suurema ohu märgiks olid noortekogunemised 1980. aasta septembris ja oktoobris Tallinnas, mille oli ajendanud just ideoloogiline surve ja venestuskampaania.¹⁰

⁶ M. Graf. Kalevipoja kojutulek. 1978. aasta poliitilisest pööripäevast 1988. aasta suveräänsusdeklaratsioonini. Argo, Tallinn, 2008, lk. 21–23.

⁷ „Eesti NSV Ministrite Nõukogu j.a. Riikliku Julgeolekukomitee 4. osakonna ettekanne operatiivtöö kohta 1956. aastal. – Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal; Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal / tõlkinud ja toimetanud J. Ojamaa ja J. Hion. Umara, Tallinn, 2000, lk. 96–97. Vt. ka O. Kuuli. Sula alguses ja lõpus. Tartu ülikooli komso-moliorganisatsioon 1955–1957 ja 1967–1968. – Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi materjale: Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXI / toimetaja K. Kalling. Tartu Ülikool, 2001, lk. 71–72.

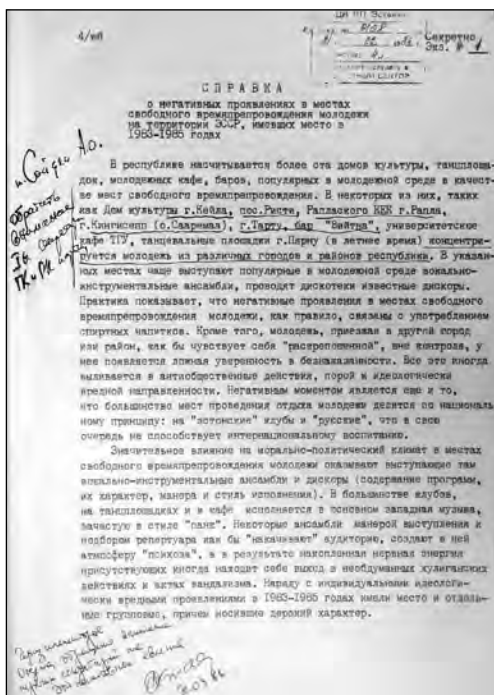
⁸ ENSV KGB esimehe A. Porki eriteade EKP KK I sekretärile Ivan Käbinile 31. oktoobrist 1968. – T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Eesti haritlaskonna ajalugu, 3. kd. Argo, Tallinn, 2007, lk. 142, 852–853; EKP KK büroo protokollid nr. 93, 96, 15. novembrist ja 24. detsembrist 1968, ERAF, f. 1, n. 4, s. 3696, l. 43–105, 180–234.

⁹ Vt. EKP KK büroo protokollid nr. 43 ja 44 25. aprillist ja 4. maist 1972, ERAF, f. 1, n. 4, s. 4181, l. 157–183; ERAF, f. 1, n. 4, s. 4189, l. 1–39.

Noortekogunemiste brutaalsele laialiajamisele, vahistamistele ja ülekuulamistele järgnes 40 eesti kultuuritegelase avalik kiri, mis pälvis tähelepanu ka välisajakirjanduses.¹¹ Üldiselt KGB ettekannetes siiski olukorda laiemalt väga ohtlikuks ei hinnatud ning asi taandati tavapäraselt üksikujuhtumiks.

Lõpetuseks ühest ENSV KGB ettekandest, mis võtab üldisemalt kokku julgeolekuorganite mõistes põhilised negatiivsed tendentsid ühiskonnas 1980. aastatel.

11. augustil 1986 koostatud ettekandes pöörati erilist tähelepanu „lääne ees lömitamisele”. Paljusi olnud selle taga ebaseaduslikud ärisuhted välismaalastega, mille tulemusena jõudsid noorte kätte erinevad välismaised kaubad. Väga murettekitavaks tendentsiks peeti seda, et noorte seas hakkas järjest levima suhtumine, et kõik, mis tuleb Läänest, on hea, kuid kõik kodumaine ja nõukogudepärane on halb. Erilise tähelepanu all olid Soome televisioon, Lääne raadiojaamad (Ameerika Hääle ja Raadio Vaba Euroopa eestikeelsed saated), mis kõik olevat olnud mõeldud „fašismi idealiseerimiseks ja lääne kultuuri propageerimiseks”. Lääne ideoloogiaringkonnad olevat saatnud Eestisse turistidena emissare, kes noorte seas selgitustööd tegid, levitades illegaalset kirjandust ja videokassette. KGB tunnistas ideoloogiatöö hammutust, sest vaenlasel olid mõjutamiseks märgatavalt paremad vahendid: muusika, filmid, mood ja üldse massikultuur, mis vaatamata kinnistele piiridele järjekindlalt sisse immitises. Pungi leviku põhjuste väljaselgitamisel jõuti tavapäraselt „defektsete perekondadeni” (alkoholism, üksikvanemad, vanemate „parasiitlikud eluviisid” jne.). Nõukogude süsteemi vigu niisuguste ilmingute populaarsuse kasvus ei tunnistanud ja see väideti olevat abstraktsete Lääne rühmituste ideo-

ENSV RJK 5. osakonna ülema E. Selgali öiend 4. veebruarist 1986. ERAF, f. 1, n. 302, s. 499, l. 2

loogiline diversioon. Ei suutnud imerohtu pakkuda ka KGB. EKP-le oli neil soovitada vaid tavapäraselt ideoloogiatöö tugevdamist ning internatsionalistliku ja patriootliku kasvatus töö süvendamist.¹²

Parteiinformatsioonid

Kui julgeoleku ettekandeid elanikkonna meelsusest napib, siis EKP dokumente on kasutada tuhandeid. Paraku ei ole info hulk võrdeline kulutatud paberi hulga. Sirvides Stalini surma järgseid parteikomiteede ettekandeid EKP KK-le ning viimase ettekandeid NLKP KK-le, võib tekkida mulje, et partei polnudki rahva meeleoludest eriti huvita-

¹⁰ Vt. nt. ENSV siseministri M. Tibari ettekanne NSV Liidu MVD Kriminaaljälituse peavalitsuse ülemale kindrallleitnant A. Volkovile 3. oktoobrist 1980. „š sboriščax podrostkov v gorode Talline.” ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 891, l. 108–110.

¹¹ Vt. EKP KK ühisel protokollid nr. 155, 156, 23. septembrist, 9. oktoobrist 1980, ERAF, f. 1, n. 4, s. 5696, l. 31–55, 56–77; Informacija o predvaritel'nyx rezul'tatax rassmotrenija t.n. otkrytogo pis'ma grupy intelligencii iz Èstonskoj SSR, 30.12.1980, ERAF f. 1, n. 5, s. 133, l. 1–5.

¹² ENSV KGB öiend 4. veebruarist 1986. „Spravka o pričinox i faktorax, sposobstvujušix vozniknoveniju negativnyx projavlenij v srede molodeži ÈSSR na baze analiza operativnoj obstanovki za 1983 – 1986 gody”, koostanud ENSV KGB osakonnajuhataja E. Selgal, ERAF, f. 1, n. 302, s. 499, l. 7–12.

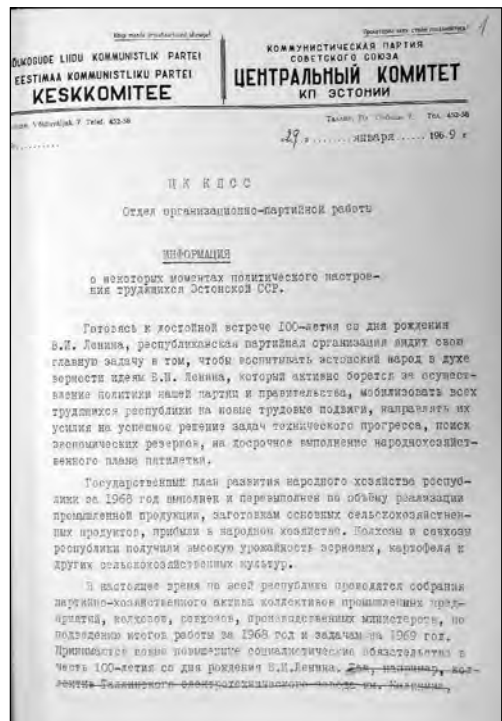
tud. Tavaliselt olid poliitettekanded reipad kokkuvõtted kommunismiehitamise teemal: inimesed täitsid viisaastakuplaani, kiitsid parteid ja valitsust ning kirusid imperialiste. Kui stalinlikul terroriajastul toodi parteiinformatsioonides valikuliselt välja ka näiteid inimeste õiendamise igapäevaelu vintsutuste ja ebainimliku ühiskonnakorralduse üle, siis stalinismijärgsel ajal oli konkreetsete negatiivsete meeleolude väljatoomine pigem erand kui reegel. Muutus võis olla tingitud sellest, et tulevikuperspektiiv näis pärast vaimse ja füüsilise terrori leevenemist mõnevõrra helgem. Aja jooksul hakkasid kolhoosid ja sovhoosid liitmiste ja riiklike dotatsioonide najal jalgu alla saama. Põhjuseks oli ka see, et kõige suuremad vastalised olid arreteeritud ja ülejäänud lõplikult ära hirmutatud. Ühtlasi kasvas peale uus põlvkond, kelle side Eesti Vabariigi, Teise maailmasõja ja stalinlike repressioonidega polnud võrreldes vanemate põlvkondadega enam nii otsene.

Olulisem põhjus seisnes ilmselt siiski selles, et madalama astme parteikaader oli õppinud selgeks, et pole vaja negatiivsest ette kanda, sest keegi seda nendelt ei oota. Märgilise tähendusega oli 1959. aasta, kui NLKP XXI kongressil deklareeriti, et „sotsialism on NSV Liidus saavutanud täieliku ja lõpliku võidu ning ühiskond on jõudnud kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ehitamise ajajärku”. Selle ajajärgu põhiülesandeks oli „kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine, sotsialistlike ühiskondlike suhete arendamine ja täiustamine ning nõukogude inimese kasvatamine kommunismi vaimus”.¹³ Sellega algas „arenenud sotsialismi” periood, mis pidi olema vaheetapiks kommunismi lõpliku võidu saavutamise eel. NLKP XXII kongressil 1961. aastal fikseeriti see NLKP III programmis (kommunismi ehitamise programm) ning tehti vastavad muu-

datedused partei põhikirjas. Lõplikult fikseeris olukorra 1977. aastal vastu võetud uus NSV Liidu konstitutsioon.¹⁴

Siit tuli ilmselt ka muudatus parteilises aruandluses. Kui ühiskonnas enam vastuolusid polnud, siis oli loogiline, et aruandlusest kadusid ka negatiivsed toonid. Põhirõhk ettekannetes on edaspidi „kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomisel”. Meelsusaruanetes, kui neid üldse võib nii nimetada, tulevad esile „töökangelased”: kes lüpsis kui palju piima, kes ladus kui palju telliseid, kes kündis kui palju uudismaad, samuti kohustuslik ülistus parteile, kelle targal juhtimisel sellised töövõidud olid võimalikud.

Et „rahvusvahelisele imperialismile” NSV

EKP KK ettekanne NLKP KK parteiorganisatsioonilise töö osakonnale 29. jaanuarist 1969. ERAF, f. 1, n. 8, s. 61, l. 1

¹³ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu / koostanud B. Ponomarjov (autorite kollektiivi juhataja), V. Hvostov, A. Kutškin, I. Mints jt. Eesti Raamat, Tallinn, 1975, lk. 591–604.

¹⁴ Vt. lähemalt: Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. Vastu võetud NLKP XXII kongressi poolt. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1961; Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei põhikirj. Kinnitatud NLKP XXII kongressi poolt. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1961; Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu konstitutsioon (põhiseadus). Vastu võetud NSV Liidu Ülemnõukogu 9. koosseisu erakorralisel, 7. istungjärgul 7. oktoobril 1977. aastal. Perioodika, Tallinn, 1977.

Liidu väidetavad „hiiglaslikud edusammud“ ei meeldinud, on ettekannetes tavaliselt ka lõik abstraktse ideoloogilise diversiooni kohta ning viide (ilma näo ja nimeta) isikutele, kes ideoloogilise diversiooni löksu olid jäänud. Kuid see polnud enam otseselt seotud kommunismiehituse ebaõnnestumisega, sest „ajaloolist paratamatust“ ei saavat enam miski väärata.

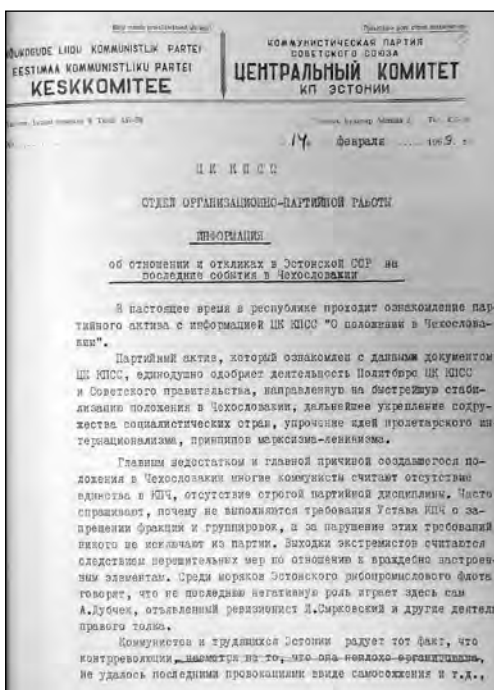
Kuna vaenlased muutusid aja jooksul järjest abstraktsemaks, siis alama astme parteikaadritele antud suunised negatiivsete tendentside vastu võitlemisel muutusid järjest ümbrärasemaks. Põhiliseks anti käsk tugevdada ideoloogiatööd ja suurendada internatsionaalset-partriootlikku propagandat. Näiteks 1960. aasta märtsis olid EKP KK bürool arutlusel nõukogudevastased meeleolud noorte hulgas. Rõhutati, et need on levinud peamiselt nende noorte seas, kelle lähisugulased olid Nõukogude võimu poolt represseeritud. Büroo otsuses 22. märtsist 1960 kästi haridusministeeriumi, EKP rajoonikomiteesid ning KGB-d tugevdada profülaktilist kasvatustööd noorte seas. Poliitilisse kasvatustöösse tuli kaasata partei-, komsomoli- ja ametiühinguorganid. Silmas tuli pidada „rahvaste sõprust, sotsialistlikku internatsionalismi, armastust oma sotsialistliku kodumaa vastu“ jne. Oluline oli ka sallimatus kodanliku moraali ja ideoloogia vastu.¹⁵

Alljärgnevalt kahest selgelt eristuvast stalinismi-järgse aja ettekandevormist. Esiteks kokkuvõtted tööliste miitingutest, koosolekutest ja seal kõlama jäänud sõnavõttudest. Teiseks, aruanded parteipropagandistidele ja -bürookraatidele esitatud küsimustest. Esimesed järgisid kindlalt parteiliini ja teiste kohta puudub reeglina analüüs, mis eelnes ja järgnes küsimusele, ning pole selge, kas teatavaid küsimusi võeti kui nõukogudevastaseid meeleolusid, konstruktiivset kriitikat või oli sellistel kokkuvõtetel mingi muu eesmärk.

Koosolekuid oli nõukogude inimese elus palju: partei-, ametiühingu- ja komsomoli-koosolekud; pidulikud miitingud mõne nõu-

kogude võimule olulise tähtpäeva puhul; üldkoosolekud informeerimaks kõiki töötajaid mõnest sündmusest või partei otsusest jne. Reeglina oli asi üksluine: propagandist pidas kõne, aplodeeriti, esitati küsimusi, ettepanekuid ja seisukohti (millest osa oli juba varem kooskõlastatud), võeti mõnikord vastu ka mingi resolutsioon ja mindi laiali. Propagandistid koostasid sellest koos asjaspepuutuvate ettepanekute ja sõnavõttudega kokkuvõtte ning kanti ette, et „rahva meelolu“ on just selline.

Koosolekud võib omakorda jagada kaheks: nendeks, mis olid kohustuslikud üleliiduliselt või vabariiklikult, ja ülejäänud, mida võiks nimetada korralisteks poliitkoosolekuteks. Olulisemad olid esimesed. Moskvast saadeti käsk, et töötajaid tuleb informeerida mõnest NLKP otsusest, sise- või välispoliitilisest sündmusest vms. 1970. aastatel oli suurem aktsioon seoses NSV Liidu

EKP KK informatsioon NLKP KK parteiorganisatsioonilise töö osakonnale 14. veebruarist 1969. ERAF, f. 1, n. 8, s. 61, l. 9

¹⁵ Postanovlenie Bjuro CK ÕKP or 14 marta 1960 g. „Ob otdel'nyx projavlenijax nezdorovyx antisovetskix nastroenij sredi nekotoryx casti učaščejšja molodeži respubliki“. ERAF, f. 1, n. 5, s. 57, l. 1–5.

konstitutsiooni projekti arutamise. Sellele järgnes uue konstitutsiooni alusel koostatud liiduvabariikide uute konstitutsioonide arutamine õppeasutustes ja töökollektiivides. Tegemist oli sisutu rituaaliga ja kui isegi esitati mõni mõistlik parandusettepanek, siis ei tähendanud see valmiskirjutatud, kooskõlastatud ja kinnitatud konstitutsiooniprojekti muutmist (propaganda võis küll väita, et „tööraha ettepanekuid” on arvestatud).¹⁶

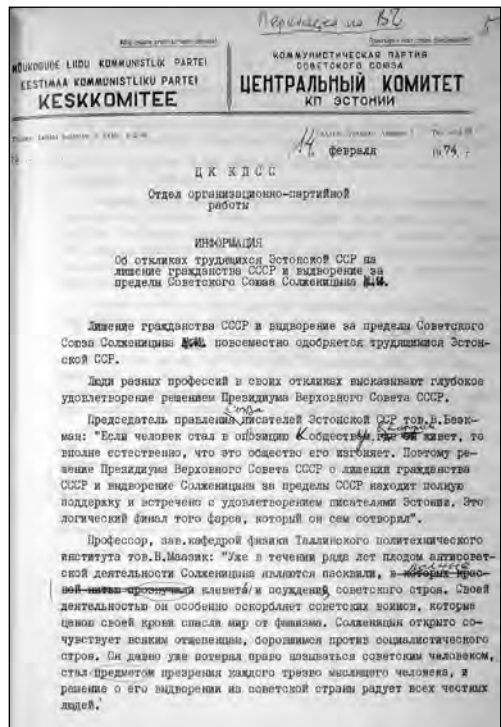
Arutati ka olmeküsimusi. Normaalses riigis oleksid elanikud hindade tõusust nõr dinud, vähemalt poleks keegi selle üle rõõmustanud. NSV Liidus kajastub see kõik ettekannetes vastupidiselt, s. t. partei ja valitsuse targa poliitikana, mis tuleb kasuks kõigile.¹⁷

Selliseid ettekandeid on ainuüksi Riigiarhiivi EKP KK fondis sadu, lisaks veel linna- ja rajoonikomiteede fondides jm. Midagi informatiivset sellised ettekanded ei sisalda, küll annavad need aimu partei soovidest, milline meeleolu oleks pidanud olema.

Olgu siinkohal näitena esitatud üks nendest, kus ilma suurema vaevata sai kujundada parteile meelepärase seisukoha ega pidanud end kurssi viima pidevalt muutuvate ideoloogiliste seisukohtadega.

1974. aasta talvel mõistsid „ENSV töölistest” üksmeelselt hukka Aleksandr Solženitšini teose „Gulagi arhipelaag” kui „kodanlik-propagandistliku paskvilli” ning sellele järgnes lehekülgede kaupa vastavaid sõnavõtte (sisuliselt sõimu), mis edastati „tööraha arvamuse” NLKP KK parteiorganisatsioonilise töö osakonnale. See juhtum on mõnevõrra erandlik, osutades samas tähtsusele, mida Solženitšini loomingule omistati. Oma seisukoha pidid välja ütleva ka mitmed teadlased ja kultuuritegelased, keda sellistes ettekannetes muidu kohtab harva.

Kirjanik Egon Rannet: „Tõstatub küsimus, kas pole me A. Solženitšiniga liiga kannatlikud. Ühelt poolt näitab see meie

EKP KK informatsioon NLKP KK parteiorganisatsioonilise töö osakonnale 14. veebruarist 1974. ERAF, f. 1, n. 14, s. 3, l. 5

humanismi ja demokraatlikku suhtumist kultuuri ja kunsti, teiselt poolt on see meie õigustamatu sallivus inimese suhtes, kes on ületanud kõik piirid. Kodumaa reetmine on õigustatud karistus.” ENSV Teaduste Akadeemia (TA) Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor Endel Sõgel: „Tihti kohtudes välismaiste õpetlastega, ei suuda neile selgitada, kuidas me kannatame sellist lurjust ja reeturit ning ei võta teda vastutusele.” ENSV heliloojate liidu esimees Boris Kõrver: „Ma ei ole jurist ja seetõttu ei oska tema tegevust hinnata juriidilisest seisukohast, kuid üks on selge – see on reetmine. Solženitšinilt tuleb võtta võimalus edastada oma paskville üle piiri. Miks me oleme tema suhtes olnud liiga armulikud?”

¹⁶ Vt. EKP KK büroo protokoll nr. 80 14. märtsist 1978 (päevakorrapunkt: „ENSV konstitutsiooni üldrahvaliku arutelu käigust”) ja nr. 81 10. aprillist 1978 („ENSV konstitutsiooni projektist ja selle üldrahvaliku arutelu tulemustest”), ERAF, f. 1, n. 4, s. 5283, l. 106–148; ERAF, f. 1, n. 4, s. 5393, l. 1–26.

¹⁷ EKP KK ettekanne NLKP KK parteiorganisatsioonilise töö osakonnale 1. märtsist 1978. „Informacija ob otklikax trudjaščixsja Ėstonskoj SSR v svjazi s soobščeniem Gosudarstvennogo komiteta cen Soveta Ministrov SSSR.” ERAF, f. 1, n. 24, s. 1, l. 1–3.

Kunstnik Evald Okas: „See, et Solženitsonit pole veel siimaani karmilt karistatud, avaldab laastavat mõju nendele noortele kunstnikele, kes veel mõnikord kalduvad kõrvale nõukogude kunsti pealiinist. Just seetõttu on vajalik kiiremas korras võtta Solženitsõni suhtes tarvitusele karmid meetmed.”

Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) filosoofiakateedri juhataja professor Jaan Rebane: „Solženitsõni jälg ja provokatiivne tegevus Nõukogude riigi ja rahva vastu teenib nõukogudevastase propaganda ja imperialistlike riikide huve. Selline meie riigi kõrgema võimuorgani otsus saata välja kirjanduslik vlassovlane demonstreerib kogu maailmale ühelt poolt nõukogude demokraatiat ja isikuvabadusi ja teiselt poolt nõukogude rahva otsustavat tahet võidelda selliste kodumaa-reeturite – imperialismi apologetide vastu, kes raha eest müüvad maha kõik – kodumaa, pere, maailmavaate...” jne. jne.¹⁸

Mõnevõrra informatiivsemad on kokkuvõtted parteipropagandistidele koosolekutel esitatud küsimustest, millest võib ridade vahelt leida ka otsest kriitikat. Sarnaste küsimuste puhul tuleb muidugi arvestada, et küsimuste esitamise mehhanism pole täpselt teada ja kokkuvõtete näol on tegemist küll küsimuste loeteluga, kuid pole täpselt teada, miks nõuti selliseid nimekirju, mida küsimustele vastati ja milliseid järeldusi nendest nimekirjadest tehti.

Nii võib kahtlustada, et tegemist võis olla omamoodi kokkumänguga, kus kriitilised küsimused olid eelnevalt kooskõlastatud ja andsid propagandistile võimaluse paljastada näidete varal „imperialismi inimvaenulikkuse olemust” ja kokkumäng võis olla preventiivse iseloomuga – kui keegi ei julge küsida, siis lahendati asi nii, et „ise küsin ja ise vastan”.

Üldises plaanis jagunesid küsimused kaheks: sise- ja välispoliitika-alasteks. Eriti viimaste puhul kerkib küsimus, millisest allikast said küsimuse esitajad informatsiooni

oma küsimuse sõnastamiseks. Nõukogude ajakirjandus andis välispoliitika uudised edasi suure hilinemisega ja pärast korduvaid kooskõlastusi. Samas, küsimused on osaliselt ka liiga asjalikud, et Nõukogude meediakanalitest üldse sellist teavet saada. On neli võimalust. Esiteks, küsimus oli lektori välja mõeldud ja küsijaga kooskõlastatud, teiseks oli küsija juhtunud kuulama välisraadiojaamu või vaatama Soome televisiooni, kolmandaks oli küsija osaline mingis poliitringis või õppis poliithariduskursusel, kus jagati mõnevõrra rohkem informatsiooni ja neljandaks ringlesid ka kuulujutud, mis poliitloengus küsimuseks vormistati.

Kuigi antud juhul pakub rohkem huvi, mida küsiti NSV Liidu siseolukorra kohta, siis mõne sõnaga ka välispoliitika-alastest teemadest. Pidevalt nuriseti, et uudiseid ei saada operatiivselt ning tihti on need vildakad. Näiteks: „Miks on informatsioon Poola sündmuste kohta meie ajakirjanduses nii lünklik ja avaldati suure hilinemisega?”; „Välismaiste allikate järgi võiks aru saada, et Nixoni visiidi kohta antakse inimestele palju informatsiooni. Miks nõukogude inimesteni sellest midagi ei jõua?”; „Miks ei teatata ajakirjanduses sarnaselt USA-ga kosmoselendude ette ja miks me saame sellest teada alles tagantjäre?”

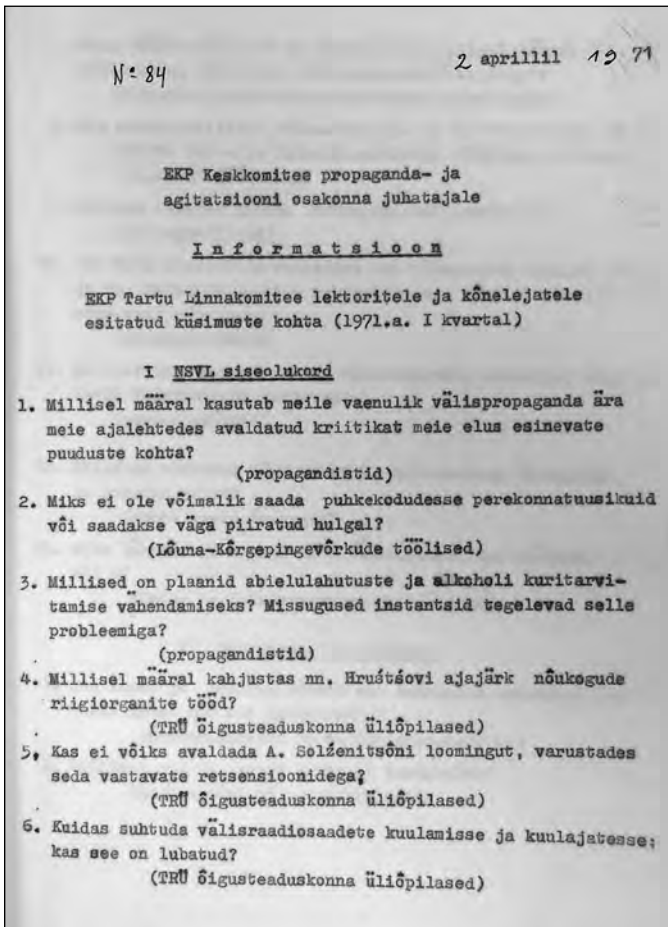
Läbivad olid aastate lõikes küsimused Lähis-Idas toimuva kohta. Samuti oli palju küsimusi Kolmanda Maailma konfliktide kohta laiemalt. Kõige arvukamalt oli küsimusi Hiina kohta ning ohtu sealt peeti vähemalt küsimuste järgi otsustades isegi suuremaks kui USA ja NATO poolt. Selle kõrval olid läbivad küsimused teiste sotsialismileeri „mustade lammaste” kohta: Jugoslaavia, Albaania, aga ka Rumeenia kohati kahepalgeline välispoliitika kohta. 1970. aastatel, kui päevakorda tõusis tuumarelvastuse vähendamise, pakkusid üsna suurt huvi tuumarelvastuse piiramise kõnelused. Erilist huvi pakkus ka kõik, mis puudutas kosmoselende.

¹⁸ EKP KK sekretäri K. Vaino ettekanne NLKP KK parteiorganisatsioonilise töö osakonnale 21. jaanuarist 1974. „Informacija ob otklikax i ocenke antisovetskoj dejatel'nosti Solženicyna”; EKP KK sekretäri K. Lebedevi ettekanne NLKP KK parteiorganisatsioonilise töö osakonnale 14. veebruarist 1974. „Informacija ob otklikax trudjaščixsja Ėstonskoj SSR na lišenie graždanstva SSSR i vydvorenie za predely Sovetskogo Sojuza Solženicyna”. ERAF, f. 1, n. 14, s. 3, l. 1–7.

NSV Liidu siseelukorra kohta esitatud küsimustest on alljärgnevalt tehtud põgus läbilõige 1970. aastatel esitatud küsimustest Tartu linna ning Võru, Haapsalu ja Kohtla-Järva rajooni näitel.¹⁹ Tinglikult võiks need jagada kaheks: töö- ja olmealasteks ning laiemateks ideoloogiaalasteks küsimusteks.

Olmelised küsimused võiks jaotada üldi-

semalt kolmeks laiemaks teemaks: palgad, hinnad ja defitsiit. Palkade kohta käivad küsimused võib jagada konkreetseteks, mingit ametit puudutavateks ja üldisemateks: „Miks tööstustöölise ja teenistujate palgad jäävad üha madalamaks võrreldes põllumajandustöötajate omadega?”; „Kas on oodata palkade reguleerimist laiemas ulatuses?” jms.

EKP Tartu linnakomitee ettekanne
EKP KK propaganda ja agitatsiooni
osakonnale 2. aprillist 1971.
ERAF, f. 148, nr. 83, s. 41

¹⁹ Informacii CK KP Èstonii ob otklikax v Èstonskoj SSR na vnešnepolitičeskie meroprijatija CK KPSS i Sovetskogo pravitel'stva, 28.02.1971–01.12.1972, ERAF, f. 1, n. 11, s. 134; EKP Tartu linnakomitee informatsioonid EKP KK propaganda ja agitatsiooni osakonnale juhatajale 4. jaanuarist, 2. aprillist, 2. juunist, 5. oktoobrist 1971, 3. jaanuarist, 5. oktoobrist, 3. juunist 1972, ERAF, f. 148, n. 83, s. 41, l. 17–21, 49–50, 76–78; ERAF, f. 148, n. 84, s. 19, l. 1–2, 44–48; EKP Haapsalu rajoonikomitee informatsioon EKP KK propaganda- ja agitatsiooni osakonnale 5. jaanuarist, 12. juulist 1979, ERAF, f. 2141, n. 34, s. 14, l. 1, 10; EKP KK Kohtla-Järve rajoonikomitee informatsioon EKP KK propaganda- ja agitatsiooni osakonnale 2. aprillist 1971, ERAF, f. 9311, n. 1, s. 13, l. 1–6; EKP Võru rajoonikomitee sekretäri E. Saariku ettekanne EKP KK-le 8. aprillist 1970, ERAF, f. 4896, n. 43, s. 23, l. 15–19; EKP KK sekretäri K. Vaino informatsioon NLKP KK parteiorganisatsioonilise töö osakonnale 29. jaanuarist 1969. „Informacija o nekotoryx momentax političeskogo nastroenija trudjaščixja Èstonskoj SSR”. ERAF, f. 1, n. 8, s. 61, l. 1–8.

Hindade kohta olid küsimused reeglina konkreetsemad: „Millal alandatakse lihatooteid ja või hinda?“, „Kas on oodata autokummide hinna tõstmist?“ Kohati tunti huvi ka hinna, kvaliteedi ja defitsiidi suhte vastu: „Miks tõstetakse tööstuskaupade hindu, samal ajal kui kvaliteet jääb samaks?“, „Miks meie kodumaiste rahvatarbekaupade kvaliteet jätab soovida ja miks on importkaubad nii kallid?“

Küsimusi analüüsides võib väita, et kõige suuremat nurinat tekitas just pidev kaupade defitsiit. Näiteks retooriline küsimus: „Miks 50-aastaseks saanud NSV Liidus pole ikka veel võimalik osta seda mida vaja ja miks on valik nii väike?“ Üldisemalt valmistas paha-meelt ka ebaühtlane jaotussüsteem ja üksluine kaubavalik, seda eriti maapiirkondades. Näiteks: „Kas uuel viisaastakul hakatakse maakauplusi paremini varustama?“, „Miks kaubandusorganisatsioonid ei suuna kaupu kauplustesse otstarbekohaselt?“

Aastate lõikes läbivad olid kaks nõukogude inimese unistust – isiklik sõiduauto ja uus elamispaik, millest tunti puudust igas ettekandes: „Miks esineb autode müügil elanikkonnale bürokratismi ja neid üldse ei jätku?“, „Miks elanikkonnale müüdavate autode müügihind on kolm korda kallim omahinnast?“, „Millised on väljavaated tööliste varustamisel korteritega?“ Samasse kategooriasse võiks arvata veel telefonide küsimuse. Lähtekohaks polnud mitte niivõrd soov saada isiklik telefon, kuivõrd side vilets kvaliteet ning telefonide kohaline puudumine maapiirkondades.

Tööstuskaupu, mille kättesaadavuse üle ei nurisetud, oli üsna vähe: „Miks pole saada laste ja meeste talvejalatseid ning miks on tekstiiltoodete valik nii väike?“, „Miks on nii vähe müügil ehitusmaterjale (eterniit, värvid jms.)?“, „Miks on kaubandusvõrgus nii harva müügil lihtsaid toidunõusid (taldrikuid, tasse, kruuse)?“, „Miks on tootmisest maha võetud odavad laste puuvillased sokid?“ jne.

Samuti ei suutnud ajaga kaasas käia Nõukogude „moetööstus“: „Miks moeateljeed ei arvesta rõivaste valmistamisel tellijate maitset?“, „Miks vähendati kanga ja valmisriiete sortimenti?“

Aeg-ajalt oli nurinat ka toiduainete kättesaadavuse kohta: „Miks pole kaupluses müügil mingisugust jahu peale koogijahu?“, „Miks müüakse poes kartulit piiratud koguses (kuni 10 kg)?“, „Miks on müügil nii vähe värsket kala?“ jne.

Kohati nuriseti isegi propagandamaterjali defitsiidi üle: „Miks pole saada piisavalt NSV Liidu moodustamise 50. aastapäeva kohta propagandamaterjale?“, „Kuidas saaksid koolid hankida NSV Liidu riigijuhide pilte?“, „Miks mõnede ajalehtede tellimine on limiteeritud?“, „Miks sidekontorid ei varusta elanikke eestikeelsete õnnitluskaartidega?“

Defitsiidiga käis reeglina käsikäes teenindustöötajate hoolimatus: „Kas kaubanduskultuur on üksnes olustikuline või ka poliitilise tähtsusega küsimus?“, „Miks toimub ostjate kontrollimine iseteeninduskauplustes nagu läbiotsimine?“

Palju oli küsimusi praagi ja üldisema korralageduse kohta: „Miks võetakse vastu uusi maju hindega „hea“ ja „väga hea“, aga pärast vastuvõtmist tehakse kaks kuud remonti?“, „Miks lubatakse ehitusorganisatsioonidel massiliselt jätta tegemata heakorrustustööd ja haljastus uusehitustel?“, „Kas linna juhtivate töötajate karjäär sõltub ka linna heakorrast?“ jne.

Olmeliste hädade kõrval oli teine suurem küsimuste kategooria, mille võiks kokku võtta mõiste all „ideoloogiaküsimused“. Sellesse kategooriasse võiks antavat vastust arvestades paigutada ka osad majandusküsimused: „Miks viisaastakute tingimused kinnitatakse just NLKP kongressidel?“, „Kuidas toimub sotsialistlik planeerimine?“, „Miks on direktiivides ette nähtud, et Eestis saab olema kõige madalam tööstustoodangu juurdekasvu protsent?“, „Kas uuel viisaastakul suureneb välismaalt ostetavate kaupade nomenklatuur?“, „Kas eelmisel viisaastakul täideti põllumajandussaaduste koguplaani ka üleliiduliselt?“

Muu hulgas sooviti võrdlusemomente, et oma elu millegagi võrrelda: „Millised on NSV Liidu edusammud majanduslikus võistluses USA-ga?“, „Mitmendal kohal on NSV Liit

elatustasemelt maailmas?”; „Kui suure osa NSV Liidu ekspordist moodustab valmistoodang?”

Tavaliselt olid majandusalased küsimused seotud siiski käesoleva hetkega (s. t. praagi, tehnoloogilise mahajäämuse, võõrtööjõu sisetoomise, looduse reostamisega jms.): „Kas uuel viisaastakul kavandatud põllumajanduse areng on reaalne?”; „Miks tööstustoodangus esineb nii palju praaki?”; „Miks ei ole NSV Liidus arendatud laiemalt arvutustehnika tootmist?”; „Kas maade kuivendamine ei too kahju loodusele ja loomariigile?”; „Kas põlevkiviküttel töötavaid elektrijaamu on ratsionaalne ehitada seoses edusammudega teaduses?”; „Kuidas kavatakse tööliskaadriga varustada Tartus valmiv elamukombinaat?”

Erinevaid küsimusi oli meedia, tsensuuri jms. kohta: „Millisel määral kasutab meile vaenulik välispropaganda ära meie ajalehtedes avaldatud kriitikat esinevate puuduste üle?”; „Kas ei võiks avaldada A. Solženitsõni loomingut, varustades seda vastavate retsensioonidega?”; „Kuidas suhtuda välisraadio-saadete kuulamise ja kuulajatesse ja kas see on lubatud?”

Oluline ideoloogiavaldkonna temaatika oli kõik religiooni ja ateistlikku propagandasse puutuv. Kusjuures ilmnes, et küsijad polnudki religiooni suhtes väga vaenulikult meelestatud: „Miks on kirikul elekter kallim kui muudel asutustel?”; „Kas poleks aeg hakata nääripühi varem pidama – jõulude ajal – nagu seda tehakse rahvademokraatiamaades, kuna usukultuslikku sisu sellele niikuinii 99% inimestest ei anna?”; „Millest on tingitud usu laialdane levik noorte hulgas?”; „Millised usulahud on NSV Liidus keelatud?”; „Mille poolest erineb meie moraalkoodeks kiriklikust kümnest käsust?” jne.

Siinkohal torkavad selgelt veel silma küsimused, mis jätavad küsijatest kohtlase mulje. Muidugi võisidki küsijad olla mitte kõige arukamad, kuid pigem oli tegemist omamoodi provokatsiooniga. Keeruline on konteksti teadmata kindlaks teha, kas küsijal oligi siiras huvi või provokatiivne soov panna propagandist rumalasse olukorda. Kahjuks pole teada, mida vastati küsimustele, nagu näiteks: „Kas

meditsiinilisel kainestusmajal on ka „klientide” plaan?”

Mida saab järeldada eelpool lühidalt refereeritud küsimustikest? Esiteks seda, et kriitiline suhtumine polnud kadunud. Vormistada oma mure või frustratsioon küsimusena propagandakoosolekul, põhirõhuga olmeprobleemidel, oli üsna ohutu tegevus. Korralagedusevastase võitluse oli sovetivõim ka ise avalikult prioriteediks seadnud. Seega küsida võis küll, kui sotsialistlikku ühiskonnakorraldust ennast kahtluse alla ei seatud või ei tehtud kohatuid võrdlusi kapitalistlike riikidega (s. t. süüdi oli abstraktne bürokraat, kuid mitte süsteem).

Teiseks olid parteiettekannetes välja toodud küsimused omakorda siinkirjutajale mit-teteadaolevate instruksioonide põhjal välja valitud. Üldisemalt võib nendest tabada teatud ühiskonnakriitilisust. Umbes niisugused või neutraalsed küsimused olidki enamuses ning tundub, et päris „kroonutruud” küsimused EKP KK-d selliste kokkuvõtete puhul eriti ei huvitanud. Üks põhjus oli ilmselt soov teada saada, mida rahvas igapäevaelust arvab. Võimalik, et retoorilise või pahase küsimusena esitatu leidis seejärel ka lahenduse ja võimaldas ühtlasi näidata, et parteid huvitavad „tööraha” probleemid ning nendega tegeletakse.

Olulisemad põhjused on siiski ilmselt milleski muus. Siinkohal tuleb tähelepanu pöörata sellele, et nimekirjad saadeti mitte vastavate probleemidega tegelevatesse ametiasutustesse, vaid EKP KK propaganda ja agitatsiooni osakonda. See ametkond ei tege-lenud inimeste tilkuvate kraanide, tigidate poemüüjate ega viletsa telefonisidega, vaid informatsiooni kogumise ning propaganda ja vastupropaganda tegemisega. Paljusi olid küsimustikud vajalikud selleks, et instrueerida propagandiste, kuidas peaks keerulistele küsimustele vastama (teatud „kiuslikud” küsimused olidki läbivad, sõltumata ajast ja kohast). Propagandistid pidid olema paremini informeeritud kui keskmine küsija, seda eriti välispoliitilistes küsimustes. Ei tohi unustada, et küllalt suurel osal Eesti elanikest oli Soome televisiooni näol olemas partei kont-

mahutada oli keeruline. Samas kuulus sovetliku ideoloogia põhiväärtuste hulka „teaduslikkus” (teaduslik ateism, teaduslik kommunism jt. „punased ained”). Seetõttu nähti vajadust leida oma otsuste põhjendamiseks teaduslikke argumente.

Teaduslikul tasemel lubati sotsioloogia küsimustega tegeleda alates 1950. aastate lõpust alates. Soveti-sotsioloogia alged tekisid ja arenesid tänapäeva mõistes koos „sulaajaga”, kui üritati sotsialismi reformida tingimustes, kus repressiivsed sunnimeetmed hakkasid kaduma ja oli vaja leida värskeid lahendusi kommunismi jõudmise kiirendamiseks. Seotud oli see otseselt NSV Liidu MN esimehe Aleksei Kossõgini katsetega majandussüsteemi moderniseerida. Sotsioloogias nähti võimalusi majandusressursside analüüsiks ja ideoloogiatöö efektiivsuse tõstmiseks. Sotsioloogiale anti täpselt ja kitsalt piiritletud ülesanne koguda materjali teatavate „tehniliste” ülesannete jaoks. Järeldused ei saanud olla kriitilised kehtiva ühiskonnakorra suhtes, üldistuste tegemine oli väga piiratud. Kui tulemused ise olid sobimatud, üritati nendest raportitest lahti saada ja nad jäid heal juhul ringlema vaid „ametkondlikuks kasutamiseks”.²²

Kõik see eeldas ühtlasi mõnede dogmatiliste seisukohtade revideerimist ja kohe tekkis ka midagi, mida võiks isegi diskussiooniks nimetada: kas ajalooline materialism ongi marksistlik sotsioloogia või on need erinevad teadused?

Esimene seisukoha järgi oli igasugune sotsioloogiline teadmine filosoofiline. Sotsioloogia olevat käsitletud ühiskonda tervikuna, toonud välja selle põhilised seaduspärasused ja oli liikumapanev jõud. Seetõttu oli tegemist „filosoofilise teadusega”, esinedes metodoloogiana teiste ühiskonnateaduste suhtes. Seega on marksistlik sotsioloogia samastatav

ajaloolise materialismiga, mida tuli vaadata mitte ainult teoreetilise, vaid ka eksperimentaalse teadusharuna. Konkreetseid uurimusi oli selle järgi võimalik teoorias läbi viia kõigis ühiskonnateadustes ning ajalooline materialism oli nende suhtes metodoloogiline alus. Täpsemalt, sujuv üleminek ajaloolise materialismi kategooriatelt empiirilise uurimise problemaatikale ja uurimistulemustele. Selle teooria edasiarendusena lisas äärmuslikum versioon vaheastmeks veel teadusliku kommunismi.

Teise seisukoha järgi olid filosoofilised ja sotsioloogilised teadmised erinevad asjad. Ajalooline materialism sai olla marksistliku sotsioloogia metodoloogia, kuid mitte lahutamatu koostisosa. Sotsioloogia oli omaette teadus, mis oli eraldunud filosoofiast sarnaselt psühholoogiale ja loogikale – tal oli oma uurimisaine, mõistesüsteem, meetodid ja rakenduslikud ülesanded, mis kõik erinesid ajaloolise materialismi omadest.

Esimene oli liiga äärmuslik, sest kui ajalooline materialism oligi marksistlik filosoofia, siis polnud sotsioloogial enam mingit otstarvet, kuna kõik oli niigi teada. Teine variant kaugeneks jälle liialt marksistlikust filosoofiast. Seetõttu tehti kompromiss, mille järgi oli sotsioloogia üheaegselt nii marksistliku filosoofia lahutamatu koostisosa kui ka üldsotsioloogiline teooria.

Sellest tingituna, tuginedes paljusk Robert Mertonile, aretati sovetlik „keskaste teooria”. Merton rõhutas vajadust seostada teoreetilisi ja empiirilisi uurimusi, luua selleks eesmärgiks keskaste teooriad, millest võiks tulevikus kujuneda üldine sotsioloogiateooria.²³ Marksistlikele teoreetikutele oli see samas vastumeelne, sest „kodanlikud teooriad” ei pidanud ajaloolist materialismi teaduslikult põhjendatud lähtealuseks.²⁴ Nii kohandati see endale meelepäraseks. Oli

²² P. Vihalemm. Empiiriliste meediauuringute areng Eestis 1965–2004. – Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004. Toimetaja P. Vihalemm. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2004, lk. 49.

²³ Vt. R. Merton. Social Theory and Social Structure. Glencoe, 1949.

²⁴ Vt. lähemalt: E. Martov. Keda teenib tänapäeva kodanlik sotsioloogia. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964; E. Matrov. Kaasaegse kodanliku sotsioloogia põhisuundadest. Eesti Raamat, Tallinn, 1967; E. Martov. Tänapäeva kodanlikust sotsioloogiast. Eesti NSV Poliitiliste ja Teaduslaste Teadmiste Levitamise Ühingu väljaanne 308. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1961.

kolm metodoloogiatasandit: üleüldine metodoloogia (dialektiline materialism); üldine metodoloogia (ajalooline materialism); eri-metodoloogia (keskastme teooriad).²⁵

Kokku pandi lõpuks seega hübriid ehk täpsemalt sõnastatult olid konkreetse sotsioloogilised uurimused mõeldud „abistama ajaloolist materialismi inimühiskonna arengu kõige üldisemate seaduspärasuste väljaselgitamisel”.²⁶ Näiteks 1980. aastatel NSV Liidu TA sotsioloogiliste uuringute instituudi teaduri V. Ivanovi sõnastuses kõlab see järgmiselt: „Laemas mõttes on marksistlik-leninlik sotsioloogia ajalooline materialism – s. o. teadus, mis uurib ühiskonna arengu ja funktsioneerimise üldisi seaduspärasusi, ühiskondlik-majanduslike formsioonide vaheldumist. [– –] Kitsamas mõistes on marksistlik-leninlik sotsioloogia teadus inimeste erinevate koosseksisteerimisvormide (klasside, rahvuste, sotsiaalsete gruppide, kollektiivide) funktsioneerimise ja arengu seaduspärasustest ning mehhanismidest. Kõik probleemid, mida sotsioloogia sotsialistlikus ühiskonnas kui kommunismi esimeses faasis uurib, on otseselt seotud teadusliku kommunismiga. Seetõttu on teaduslik kommunism sotsioloogiliste uuringute vahetuks metodoloogiaks, nende uuringute teoreetilise-metoodiliseks aluseks, ükskõik millise küsimusega ka tegemist poleks.”²⁷

Sellise skisofreenilise lähenemise puhul on ka selge, miks jagunes sotsioloogia tinglikult parteiliseks ja akadeemiliseks (nimetatud ka ametlikuks ja mitteametlikuks). Esimene oli kaldu ajaloolise materialismi, teine teaduslike teooriate pole; esimene sai uurida ühiskondlikult olulisemaid ideoloogilis-poliitilisi küsimusi, teine vähem tähtsaid praktilisi küsimusi.

Kommunistliku partei suhtumine sotsioloogiasse oli seega vastuoluline. Nähti vajadust uuringute järele „töökollektiivide

sotsiaalse arengu planeerimiseks”. Samuti pidi sotsioloogia aitama parandada ideoloogiatööd. Teiselt poolt oli hirm ebameeldivate uurimistulemuste ees ja ka selle ees, et need võiksid kuhugi lekkida. Seetõttu allutati sotsioloogia totaalsele parteikontrollile ja reeglina uurimistulemused salastati. Nii võib uuringuid pidada parteidokumentatsiooniks, kus sotsioloogia taandati ajaloolise materialismi abiteaduseks.

Sotsioloogilise uuringu korraldamine järgis seetõttu kindlaid protseduurireegleid. Küsitlus tuli kooskõlastada parteiliinis, samuti tõestada küsitluse otstarbekust ja võimalikku kasu kommunismi ehitamisel. Seda ka juhul kui tegemist oli ühiskondlikult üsna tühise teemaga.

Marju Lauristin on meenutanud: „Ankeedid käisid trükiloa saamiseks läbi ülikooli parteikomitee vastavast komisjonist, mille eesotsas olid ustavad kommunistid Ilo Sildmäe ja Jaan Rebane. Mäletan, et Rebane küsis meie käest, miks on vastusevariantide hulka pandud ka negatiivsete hinnangute võimalused, kas ei oleks õigem esitada vastuseskaalad ilma nendeta, ainult positiivse poolega. Ons ikka õige anda inimestele võimalus vastata, et ta on täiesti rahulolematu? Äkki inimene hakkabki nii mõtlema?”²⁸

Muretsemiseks oli põhuks küllaga. Eesti NSV sotsioloogia üks pioneere Ülo Vooglaid meenutab esimesi meediauuringuid, kus kohe ilmsid tõsised probleemid, sest uuringutest saadi „valesid vastuseid”: „Esimene „Edasi” lugejate küsitlus andis usumatu tulemuse. Nimelt selgus, et ajalehe kõige tähtsamaks peetud rubriiki, juhtkirja, ei lugenud keegi. Ei leitud ühtki inimest, kes oleks juhtkirja läbi lugenud. Sama lugu oli publitsistikaga. Täna-seni on mul mees lugu, mille loetavust me uurisime. Selle pealkiri oli „Vaadeldes punetavaid vahtralatvu”. Seda oli lugenud ainult üks vanamees, kes töötas viljakuivatis ja luges

²⁵ P. Vihalemm. Keskastme probleem sotsioloogias. – Teaduse metodoloogia. Ülevaade põhiküsimustest. Koostanud R. Vihalemm. Eesti Raamat, Tallinn, 1979, lk. 224–229.

²⁶ Vt. V. Jadov. Metodologija i procedury sociologičeskix issledovanij. Tartu Riiklik Ülikool, 1968.

²⁷ V. Ivanov. Sotsioloogiliste uuringute aktuaalseid nüüdisprobleeme. Õppevahend sotsioloogiaosakonna koolilajale. EKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Ülikool, 1986, lk. 5, 9.

²⁸ M. Lauristin. Punane ja sinine. Peatükke kirjutamata elulooaamatust. – Valik artikleid ja intervjuusid 1970–2009. Tallinn, Eesti Ajalehed, 2010, lk. 99.

ajaviiteks lehe otsast otsani läbi, kuid juhtkirja polnud lugenud temagi. [– – –] Sotsioloogilised uuringud paljastasid fakti, et see, mida räägitakse, ei lange kokku tegelikkusega. Selgus, et poliitilised juhtkirjad ei saagi ühiskondlikku teadvust mõjutada või kahjustada, sest neid lihtsalt ei loeta, sain tõelise sauna.”²⁹

Uuringute tulemused olid ebausaldusväärsed ka seetõttu, et küsitletavad kaldusid andma domineeriva ideoloogiaga sobivaid vastuseid. Küsitletavad olid stalinismiperioodist üht-teist õppinud ja täiesti õigustatult oli kahtlus, et kas pole tegemist mingit uut tüüpi provokatsiooniga. Sovetlik ajaloolane ja sotsioloog Juhan Kahk kirjeldab oma esimesi kogemusi sotsioloogia vallas, kui raadio- ja televisioonikomitee korraldas 1963. aastal spetsiaalse meediauuringu-reidi. Kaheksaliikmeline noortebrigaad valmistas selle hoolikalt ette. Kõigepealt koostati vastav ankeet, trükiti see ajalehes ja saadeti ka Paide rajoonis 11 000 eksemplaris laiali. Selline n.-ö. passiivne ankeet ennast ka seekord ei õigustanud – täidetult tuli tagasi vaid 36 ankeeti. Pärast seda hakkasid brigaadi liikmed maja maja järel kuulajaid-vaatajaid külastama nende kodudes. Üsna tavapärased olid ka mahukad ankeedid ja Kahk isegi ei varjanud, et selleks, et viimased ka korralikult täidetak, pandi koolides, ettevõtetes jm. järelevalvajaks juurde vastav ametimees.³⁰

Kuna sotsioloogia näol oli tegemist eelkõige ideoloogiaküsimusega, siis moodustati 1964. aasta suvel EKP KK ideoloogiaosakonna juures (hiljem propaganda- ja agitatsiooni osakond) sotsioloogiatööd koordineeriv sotsioloogiliste uurimuste vabariiklik komisjon.³¹ 19. novembril 1965 peetud komisjoni istungil pandi paika tulevaste sotsioloogiliste uurimuste üldised suunad, ja uurimuste põhieesmärgiks sõnastati: „Praktika on juba näidanud, et sotsioloogiliste uurimuste abil

on võimalik tunduvalt tõsta majandusliku ja ideoloogilise töö efektiivsust. [– – –] Mitmete uurijate poolt on juba kogutud huvitava materjali. Kõike seda saab kasutada mitte ainult ettepanekute tegemiseks töö parandamiseks mitmesugustel majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö aladel, vaid ka meie saavutuste propageerimiseks.”³²

Uurimisasutustel oli selge hierarhia. Totaalse kontrolli tasandil oli kõik, mis puudutas sõjatööstust, rahvusvahelisi suhteid, NSV Liidu ja NLKP ajalugu, marksistlikku ideoloogiat. Teise kontrollitasandi aste hõlmas vähem olulisi uurimiskeskusi Moskvast ja Leningradis, peaaesjalikult NSV Liidu TA allasutusi, ideoloogiliselt tähtsamaid liiduvabariiklikke uurimisasutusi. Kolmandas kategoorias olid tähtsamad ülikoolid ja usaldusväärsemad uurimisasutused liiduvabariikides ja oblastites. Neljandal tasandil olid kohalikud ülikoolid ja muud vähem tähtsad uurimisasutused.

ENSV TA uurimisgrupid olid hierarhia kolmandal astmel. Kui oli kaasatud üleliidulisi uurimisasutusi või EKP KK ideoloogiatöötajaid (sh. partei ajaloo instituudi töötajad), said need kohati tegeleda ka teise kontrolliastme teemadega. TRÜ uurimisgrupid kuulusid selle süsteemi kohaselt hierarhia kolmandale astmele, kuid kuna tegemist oli liiduvabariigi pealinnast väljaspool asuva ülikooliga, siis reaalsuses rakendati kontrollimisel ka neljanda tasandi nõudmisi. See tähendas ühtlasi, et uurida sai isegi Nõukogude Liidu mõistes teisejärgulisi teemasid.

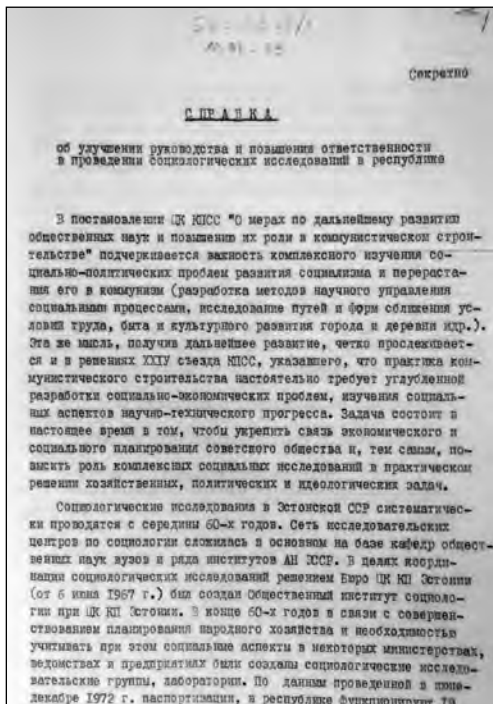
Eesti Raadio ja Eesti Televisiooni uurimisrühmad kuulusid kolmandale tasandile ning seetõttu said nad uurida ka poliitiliselt tundlikumaid teemasid, näiteks Soome TV ja Ameerika Hääle tarbimist. Teiselt poolt olid sellised uuringud reeglina täiesti salajased ja uurimistulemused avaldati (kui üldse) alles pärast ranget kontrolli, et lugejad ei saaks

²⁹ Vt. Nõukogude Eesti sotsioloogia algus ja lõpp (Ülo Vooglaidu intervjuu Sirje Kiinile). – Looming 1995, nr. 1, lk. 115–122.

³⁰ J. Kahk. Konkreetsetest sotsioloogilistest uurimustest. – Eesti Kommunist 1965, nr. 3, lk. 14.

³¹ EKP KK presiidiumi protokoll nr. 18, 2. juunist 1964, ERAF, f. 1, n. 4, s. 3071, l. 52–86.

³² Predloženiia Respublikanskoi komissii po sociologičeskim issledovanijam o dal'nejšej kooperacii sociologičeskix issledovanij v respublike (EKP Keskkomitee propaganda ja agitatsiooni osakonna juures töötava Vabariikliku Sotsioloogiliste uurimuste komisjoni istungil 19. novembril 1965. a. läbi arutatud ja heaks kiidetud), ERAF, f. 247, n. 60, s. 16, l. 1–16.

EKP KK propaganda ja agitatsiooni osakonna ning teaduse ja õppeasutuste osakonna öiend juulist 1973. ERAF, f. 1, n. 4, s. 4351, l. 1

„valesid järeltusi teha”. Rutiinselt koostatavate auditooriumiuuringute päevikud olid ametkondlikuks kasutamiseks (s. t. need jõudsid paremal juhul osakonnajuhatajani, kuid mitte ajakirjanikuni).³³

Üldiselt oli ka ideoloogiatootajatele selge, et sellises totaalse kontrolli ja salastatuse õhkkonnas annavad uuringud mittemidagiütlevaid tulemusi või hoopis vale pildi. Korduvalt oli sotsioloogia küsimus arutlusel

EKP KK bürool. Näiteks 1973. aasta suvel, kui EKP KK propaganda ja agitatsiooni ning teaduse ja õppeasutuste osakonnad andsid aru tehtud tööst. Veel kord rõhutati, et sotsioloogia pidi olema kommunismiehitamise abiteadus, mitte sellele väärte uurimistulemustega kaika kodaratesse loopija (ilmselt siis objektiivsusele pretendeerivad uurimused). Huvipakkuvad on ettekandes välja toodud puudused, mis näitab otsest ideoloogilist survet ja kaudselt ka seda, et tulemused polnud võimudele meelepärased: koordineerimatus tegelesid kõrgkoolide kateedrite ja laboratooriumide sotsioloogid planeerimist ja koostööalastamist ning ka teemadega, mis polnud nende asi; uurimistulemusi ei jagatud üksteisega; enamik uurimusi jäi paberile ega leidnud rakendust rahvamajanduses, ideoloogiatöös; mingisugused „kahtlased tegelased” pääsesid ligi uuringutulemustele, sh. nendele, milles oli juttu riigisaladustest.³⁴ Üldiselt jõuti sellistes kokkuvõtetes alati sarnase arusaamani. Samasugused olid ka edasised tegevussuunised. Nimetatud ettekanded järgnes 10. juulil 1973 EKP KK büroo otsus, kus kästi tõsta sotsioloogiliste uurimuste ideelist ja meetodilist taset ning rakendada see kõik kommunismiehitamise teenistusse (planeerimine, sotsiaalolude prognoosimine ja parandamine, ühiskonna sotsiaalse struktuuri uurimine, maa ja linna vahekordade selgitamine, kommunistlik kasvatustöö, tööraha ja noorte haridus, kodanlike ideoloogiliste mõjude väljaselgitamine jms.³⁵). Koordineeriva rolli pidi võtma endale ENSV TA³⁶, et üldistada ja ühtlustada tulemusi.³⁷

³³ P. Vihalemm. Empiiriliste meediuuringute areng Eestis, lk. 51–52.

³⁴ EKP KK propaganda ja agitatsiooni osakonna ja teaduse ja õppeasutuste osakonna öiend juulist 1973, ERAF, f. 1, n. 4, s. 4351, l. 1–7.

³⁵ Vt. nt. E. Ojaveere, A. Pilving. Regionaalse sotsiaalse arengu planeerimise täiustamise suundadest. Eesti NSV Informatsiooni Instituut, Tallinn, 1976; R. Pullat. Nõukogude Eesti ühiskonna sotsiaalse struktuuri peamised arengujooned [ülevaade Nõukogude Eesti sotsiaalse struktuuri ajaloost]. Eesti Teadus- ja Tehnikainformatsiooni ning Majandusuuringute Instituut, 1977; Elulaad ja elukeskkond. Koostanud P. Vihalemm. Eesti Raamat, Tallinn, 1981; E. Hion, M. Lauristin, P. Vihalemm. Meie muutuv elulaad. Perioodika, Tallinn, 1988; P. Vihalemm. Sotsioloogia ja tootmine. Abiks lektorile. Eesti NSV ühing Teadus, Tallinn, 1969.

³⁶ Sotsioloogia koordineerimisnõukogu ENSV TA juurde organiseeriti 1974. aasta alguses ning kinnitati kaheksa põhisuunda: ühiskonna sotsiaalsed protsessid ja nõukogulik elulaad; sotsialistliku majanduse planeerimise metodoloogia; ideoloogiatöö tõhusus; töökollektiivide sotsiaal-psühholoogilised uuringud; noorsooprobleemid; kultuuriküsimused; internatsionaalse kasvatuse meetodid; perekonnauuringud. Vt. EKP KK teaduse ja õppeasutuste osakonna öiend 28. aprillist 1975, ERAF, f. 1, n. 4, s. 4642, l. 1–4.

³⁷ EKP KK büroo protokoll nr. 89, 10. juulist 1973, ERAF, f. 1, n. 4, s. 4347, l. 33–99.

Erineva taseme sotsioloogilisi uuringuid tehti Eesti NSVs arvukalt. Töenäoliselt kujunes nende põhjal sotsioloogidel ka mingi üldisem pilt nõukogude inimese olemusest ja ühiskonnas aset leidvatest protsessidest. Siinkohal näitlikustamiseks väga põgusalt ühest uurimisvaldkonnast, kus tegelikud tulemused ning avalikkusele esitatu erinesid teineteisest nagu öö ja päev.

1980. aastal ilmus J. Kahki ning J. Arutjunjani koostatud teos pealkirjaga „Sotsioloogilisi suletõmbeid Nõukogude Eesti kohta”, mida võiks ühtlasi pidada kõige ilmekamaks trükki jõudnud näiteks ajastu kohta. Kogu teos pidi tõestama rahvaste sõprust NSV Liidus ja Eesti NSV-s. Kokku on võetud mitmed ENSV TA Ajaloo Instituudi, NSV Liidu TA Etnograafia Instituudi uuringud. Alljärgnevalt mõned üldisemad järeldused:

„Sotsioloogiliste uurimuste tulemused tõendavad, et Nõukogude Eestis absoluutselt domineerib ja üha suureneb erinevatest

rahvustest inimeste üksteisemõistmine ja nendevaheline sõprus.”; „Saadud andmeid üldistades võime öelda, et nii eestlastel kui ka teiste rahvaste esindajatel on esikohal soov ja vajadus teise keele omandamiseks selleks, et veelgi paremini ja lähemalt suhelda töökaaslastega.”; „Mitmerahvuselistes kollektiivides domineerivast demokratismist ja seltsimehelikkuse atmosfäärist räägib asjaolu, et eri rahvaste esindajad on täiesti võrdselt rahul suhtlemise iseloomuga brigadides, jaoskondades ja terves kollektiivis.”³⁸

Need väited lükkab ümber 1982. aasta kevadel NLKP KK korraldusel läbi viidud küsitlus Eesti noorte hulgas, mille eesmärk oli välja selgitada, millised on suhted eri rahvaste vahel, milline on noorte suhtumine religiooni ja millised on massiteabekanalid, kust noored saavad informatsiooni.³⁹ Eesmärgiks paistis olevat välja selgitada ideoloogi töö teooria ja praktika vahekord ja teadmisi kasutada edasises ideoloogi töö.⁴⁰

Таблица 8 Отношение молодежи к практике межнационального общения (в зависимости от национальности и региона) (в % от числа опрошенных)						
Отношение к практике межнационального общения	Отношение к работе (учебе) в многонациональном коллективе			Отношение к межнациональным связям		
Регион, национальность	легче	не имеет значения	зависит от национальности	труднее	положительно	отрицательно
Эстонская ССР (в среднем)	6,2	43,9	28,2	20,2	22,2	44,9
в том числе:						
эстонцы	4,4	28,4	36,6	29,9	4,6	45,5
русские	7,4	60,0	20,0	11,2	39,8	46,2
другие	7,8	59,4	21,9	10,2	39,8	41,4
г. Вильнюс (в среднем)	8,3	62,9	16,3	12,5	36,8	32,8
литовцы	6,9	56,6	16,9	18,0	16,9	53,7
русские	10,9	67,3	15,5	6,4	36,5	57,3
поляки	9,0	64,2	17,9	7,9	51,1	36,8

ПРИМЕЧАНИЕ: В выборочной совокупности представлены:

Эстонская ССР	г. Вильнюс
эстонцы - 46,1	литовцы - 45,4
русские - 36,6	русские - 20,9
другие - 7,2	поляки - 18,0
не ответили - 10,1	другие - 9,5
	не ответили - 6,0

EKP KK ideoloogiaosakonna
õiend-kokkuvõte
1982. aasta märtsist.
ERAF, f. 1, n. 46,
s. 305, l. 73

³⁸ Sotsioloogilisi suletõmbeid Nõukogude Eesti kohta [kogumik]. Koostanud J. Arutjunjan ja J. Kahk. Perioodika, Tallinn, 1980, lk. 60–71.

³⁹ Uuringu viisid läbi NSV Liidu TA sotsioloogiliste uurimuste instituut ja EKP KK propaganda ja agitatsiooni osakond. Teaduslik juht oli filosoofiakandidaat V. Masurov. Küsitleti 1774 inimest vanuses 16–30 eluaastat; 699 mees- ja 1057 naissoost isikut; eestlasi 46,1%, venelasi 36,6%, teiste rahvaste esindajaid 7,2%, teadmata 10,1%. Vt. Spravka o resul'tatax issledovanija idejno-nravstvennyx orientacij molodeži Ėstonskoj SSR (mart 1982 g.), ERAF, f. 1, n. 46, s. 305.

⁴⁰ Zapiska ob itogax sociologičeskogo issledovanija obščestvennogo mnenija molodeži Ėstonii, 16.12.1982, ERAF, f. 1, n. 46, s. 310, l. 1–13.

Tulemused polnud võimudele kindlasti meelepärased. Esitaks siinkohal mõningad

andmed „rahvaste sõpruse” kohta, mis olid avaliku propaganda väitel suurepärased.

Suhtumine teistesse rahvustesse (%)⁴¹

	Mitmerahvuseline töökollektiiv				Suhtumine teistesse rahvustesse argielus			
	Kerge	Pole tähtsust	Sõltub rahvusest	Raske	Positiivne	Pole tähtsust	Sõltub rahvusest	Negatiivne
Eestlased	4,4	28,4	36,6	29,9	4,6	45,5	27,9	21,2
Venelased	7,4	60,0	20,0	11,2	39,8	46,2	11,8	0,9
Muud	7,8	59,4	21,9	10,2	39,8	41,4	12,5	1,6
Eesti keskmine	6,2	43,9	28,2	20,2	22,2	44,9	19,7	11,4

Selliseid uuringutulemusi polnud võimalik avalikkusele edastada – propaganda ja tegelikkus olid liiga teravas vastuolus. Tekib küsimus, mida siis selliste uurimustulemustega peale hakati. Esitatud näite põhjal võib öelda, et aastaid kestnud internatsionalismi propaganda polnud vähemalt eestlaste suhtes mingeid erilisi tulemusi andnud. Kas uuringu tulemused muutsid midagi? Vasutupidi, selle asemel, et pöörata suuremat tähelepanu küsimusele, kuidas parandada eestlaste ja venekeelse kogukonna suhteid, jätkati täpselt samas vaimus nagu varemgi – parteilise sõnavahu tootmismahude suurendamisega!

Sama kehtib üldjoontes ka muude uurin-gute kohta. Et midagi sisuliselt muuta, oleks eeldanud kogu süsteemi muutmist. See mõis-tag ei tulnud kõne allagi ja kui keegi kõrgem parteiülemus ka uuringute tulemustega tut-vus, siis reeglina järgnesid sellele tavapärased parteilised käsud parandada ideoloogiatööd vms. Ja seda oludes, kus ideoloogiline ajupes- u elas oma elu ja sihtgrupp oli asjale juba käega löönud.

Perestroika edenedes 1980. aastate teisel poolel pilt mõnevõrra paranes, kuid see on juba omaette teema, sest ühiskond oli juba peaaegu väljunud partei ja julgeoleku kont- rolli alt.

Mida kokkuvõtteks sovetlikust sotsio- loogiast arvata? Arvestades lähtealuseid – marksistlikku dialektikat, teaduslikku kom-

munismi ja ajaloolist materialismi, mis on tänapäeval üsna üksmeelselt ebateaduslikeks tunnistatud –, võiks sedasama ehk öelda ka sovetisotsioloogia kohta. Samas suutsid ideo- loogialavurid igal pool suurt kahju tekitada ning libeadeuseks võiks siis kuulutada ka kõik ülejäänud teadusharud, eelkõige n.-õ. ühiskonnateadused.

Ei saa öelda, et tehtud töö oleks tänapäe- val täiesti kasutamiskõlbmatu. Ka näitena esitatud küsitlus on selle tõestuseks. Põhi- line probleem oli selles, et puudus võimalus uuringu tulemusi avalikustada, ja kui selline võimalus ka avanes, oli see risustatud ideo- loogilise sõnavahuga ja ebateaduslike hin- nangutega. Kuigi uuringud võisid anda kül- lalt objektiivset infot, on siiski väga kaheldav nende praktiline väärtus, sovetivõimu turgu- tamist silmas pidades.

Kas sotsialistlik majandussüsteem sai sotsioloogialt uusi ideid? Kas sotsioloogia kaasamine aitas parandada ideoloogiatööd? Need kaks valdkonda prioriteediks ju seati. Kui keegi väidab, et küsitlustest saadud ideid ka kasutati, siis võiks lõppkokkuvõtteks järeldada, et sellisel juhul oli sotsioloogia ühtlasi riigi majandusliku ja ideoloogilise allakäigu üks peamisi põhjustajaid?

Jätaks lõpliku hinnangu andmise tol ajal tegutsenud sotsioloogidele endile ja esitaks siinkohal näitlikustamiseks sotsioloog Juhan Kivirähi hinnangu: „Totalitaarses ühiskon- nas ei saagi läbi viia tõsiseltvõetavat avaliku

⁴¹ Otnošenie molodeži k praktike mežnacional'nogo obščeniija (v %%% ot čisla sporšennyx), ERAF, f. 1, n. 46, s. 305, l. 73–74.

arvamuse uuringut. Võtame kas või küsimustiku ettevalmistamise – küsida ei saanud ju kõike! Ankeet tuli enne küsitluse minekut kinnitada partei keskkomitees. Nii tekkisidki sinna sellised värdküsimused, nagu näiteks: kas riik peab sallima kõikide kodanikuühenduste tegevust või ainult nende, mis on progressiivsed ja toetavad sotsialismi? Küsitluste läbiviimisel oli omakorda raskuseks see, et inimesed ei julgenud vastata, mida nad tegelikult arvasid. Kui küsiti, mida arvad sotsialismist, siis vastaja ikka mõtles sügavalt järele, mida vastata või kas üldse. Anonüümsust ei usutud. Kahepalgelisus – sõnade ja tegude lahkuminek – oli tollane tegelikkus.”⁴²

Kokkuvõtteks

Nõukogude Liidu võimuladviku suhtumine avalikku arvamusse oli vastuoluline. Ühelt poolt pidi masside poolehoid tõestama, et liigutakse õiges suunas, teiselt poolt võib julgeoleku- ja parteiinformatsioonide taustal öelda, et reaalne olukord võime väga ei huvitanudki. Asi meenutas näitemängu ja avalik arvamus sai meelsusaruannetes lõpuks üsna omapärase vormi.

NSV Liidu ühiskonnakorralduse alusdokumendid rõhutasid kollektiivsust ja demokraatiat. Kui algselt mõned kommunistlikud idealistid ehk tõsimeeli nii mõtlesidki, siis peagi selgus, et kui oma alluvatele demokraatlikku aramusvabadust lubada, ei püsi partei võimumonopol ja sellel rajanev riiklik moodustis kuigi kaua. Samas ei saanud ka otseselt vastuollu minna teooriaga, mis rõhutas, et kommunistlik ühiskonnakorraldus ongi rahva enamuse vaba valik ja tahe ning ajalooline paratamatus. Kui oli vastalisi, siis teooria kohaselt said need olla ainult „endised inimesed”, kes ei tahtnud oma privileegidest loobuda, „rahvusvahelise imperialismi äraostetud kannupoisid” ja imperialismi propaganda ohvriks langenud isikud.

Sovetivõim üritas avalikku arvamust ka mõjutada. Võimalusi mõjutada asja, mida reaalsuses ei eksisteerinudki, oli samas vähe – terror ja propaganda. On selge, et ideoloogilise surve all ja majanduslikus kitsikuses elavale nõukogude inimesele oli raske selgeks teha, et ta elab „tööraha paradisis”. Seetõttu oli vaja ta isoleerida ülejäänud maailmast, et ei tekiks võrdlusemomenti. Kui see stalinismijärgsel ajal enam päris võimalik polnud, siis üritati tekitada arvamust, et väline pilt „raudse eesriide” taga on tegelikult illusioon ja nõukogudevaenuliku propaganda väljamõeldis. Ühtlasi oli ühiskonnas olulisel kohal abstraktse vaenlase kuvand, mille süüks sai ajada ka kõik eelnevad, käesolevad ja tulevased sovetivõimu ebaõnnestumised.

Raske on propaganda mõju hinnata, kuid infosulus elava keskmise *homo soveticus*’e peal see ka paljuskki töötas. Väga paljud ilmselt uskusidki, et NSV Liidu elukorraldus on kõige parem. Aastakümneid kestnud kommunistlik propaganda, demokraatia kogemuse ja alternatiivsete infokanalite puudumine ning üldine kultuuritaust olid oma töö teinud. *Homo soveticus* oli indiviid, kes oli kujundatud riigi poolt suunatud dogmaatilise ideoloogia abil. Sellest tulenevalt puudus vajadus iseseisvalt asjade üle järele mõelda ja väga palju oli neid, kes pidasidki partei otsuseid viimase instantsi tõeks.

Terror mõjutusvahendina põhines eelkõige hirmul, s. t. tegemist oli pooliku lähendusega, kus avalik arvamus suruti „põranda alla”. Valdav enamik inimesi oma arvamust avalikult välja ei öelnud. See, mida avalikult kohustuslikus korras räägiti, ei pruukinud kokku langeda inimese tegelike mõtetega. Nii ei saa parteiinformatsioonides esitatud „tööraha” seisukohti ka päris tõena käsitleda. Kas rutiinist, hirmust, karjerismist või rumalusest räägiti, mida võim ootas või võimukandjad ette kirjutasid.

Siinkohal saab olemasolevate allikate põhjal teha järelduse, et partei valetas ise-

⁴² Juhan Kivirähi intervjuu Anneli Kivisivile, Hirvepark, 1987. 20 aastat kodanikualgatusest, mis muutis Eesti lähiajalugu. Peatoimetaja T. Tännberg. MTÜ Kultuuriselts Hirvepark, Tallinn, 2007, lk. 150–151.

endale ja oma alamatele. Joonistub ühtlasi välja ka järjekindlusetus: laiemas plaanis teisejärguline sündmus puhuti tihtipeale suureks ideoloogiliseks diversiooniks, samal ajal jäid tähelepanuta tõsisema ohu märgid, s. t. elanikkonna arvamus riigi majandusliku ja moraalse allakäigu kohta. See väljendus anekdootides, kuulujuttudes, suhtumises töösse ja olmeprobleemidesse jm. Selle kohta oli Eestis kasutusel isegi omaette mõiste – „vene värk”, s. t. midagi ebakvaliteetset, kampaanialikku ja propagandistlikku.

Arvestades julgeoleku agentuuri suurust ja seda, et suur osa sellest kandis ilmselt ka midagi ette, võiks eeldada, et vähemalt julgeolekul oli ühiskonnas valitsevatest meeleoludest üldises plaanis ettekujutus olemas. Samas pöörati hilisemal ajal näiteks eaproportsionaalselt suurt tähelepanu väikesearvulisele ja ühiskonnas tervikuna tagasihoidliku mõjuga dissidentlikule liikumisele ning muudele teisejärgulistele ilmingutele (sh. lääne massikultuuri pealetung), kuid tõsisemad ohumärgid jäid parteile esitatud ettekannetes tagaplaanile või ei mainitud neid seal üldse. Sovetivõimu autoriteedi langust seoses majandusliku ja ideoloogilise allakäiguga pidi julgeolek kindlasti märkama. Kas või ainuüksi anekdootide levikut ja tonaalsust aluseks võttes.⁴³ Sellest oli aga raske ette kanda, sest „tellimust” polnud. Tundub, et keegi ei oodanud kokkuvõtteid ega hinnanguid olukorra kohta, mis oleks pidanud esimese asjana tõstatama küsimuse kogu ühiskonnakorralduse ja majandussüsteemi muutmisest.

Jääb mulje, et partei elas mingis omaette maailmas ega saanud ühiskonnas toimuvast midagi aru. Keeruline on hinnata, milleks selline valetamine iseendale ja kuivõrd seda usuti. Kui Stalini eluajal valetati üksteisele paljuski hirmust, siis hilisemal ajal asendas selle teine kaitserefleks – kui oleks tõde tun-

nistatud, siis oleks see kahtluse alla seadnud parteiladviku legitiimsuse rahva eest otsustajana.

Parteibürokraatide irdumine reaalsest elust ja vaimne allakäik tulid ehedalt ilmsiks kriisisituatsioonis, kui kontroll hakkas kaduma. Tinglikult võiks Eestis pöördepunktiks võtta 1987. aasta 23. augusti, kui toimus Hirvepargi miiting. Kohe algas parteiapa-raadis hoogne, kuid sisutu paberimäärimine (käsud tugevdada ideoloogilis-poliitilist võitlust, arvukad vastupropagandaürituste plaanid jne.). Meelsusaruannetes olid süüdi jälle mingid abstraktsed „lääne propagandakeskused” ja põhitähelepanu suunati mõistagi kohalikele „natsionalistidele”. Omamoodi parteilisest rutiinist kestis see kohati kuni 1990. aastani ja eluvöörad ideoloogiatöotajad ei suutnud ilmselt lõpuni mõista, et nende vastas pole enam käputäis dissidente, vaid tuhandeid inimesi koondavad survegrupid: muinsuskaitse ja roheliste liikumine, Rahvarinne, kodanike komiteed jt.⁴⁴

Peeter Kaasik

(1974), *PhD*, Eesti Mälu Instituut,
Madara 14, 10612 Tallinn,
peeter.kaasik@mnemosyne.ee

⁴³ Vt. lähemalt: K. Sarv. Poliitiline anekdoot nõukogude okupatsiooni aastatel, <http://www.folklore.ee/tagused/nr4/nali3.htm>

⁴⁴ Vt. lähemalt: K. Piirimäe, P. Kaasik. Hirvepargi kõnekoosolek ja Eesti vabanemine. – Hirvepark, 1987. 20 aastat kodanikualgatusel, mis muutis Eesti lähiajalugu. Peatoimetaja T. Tännberg. Kultuuriselts Hirvepark, Tallinn, 2007, lk. 39–67.